

УДК 008:[7.048:164.03]

Самара О. С.

АНАЛІЗ КОМПОЗИЦІЇ «СВІТОВЕ ДЕРЕВО» НА РУШНИКУ: ЯК СТАТИСТИЧНО ВИЗНАЧИТИ ЗМІСТ ЗОБРАЖЕННЯ

У статті обговорено принципи кількісного дослідження в культурології, а саме можливості статистики та структурно-семіотичного методу в аналізі явищ традиційної культури. Метод застосовано до композиції українського рушника. Структурно-семіотичний аналіз композиції на рушнику може допомогти відрізнити обов'язкові елементи зображення від декоративних і встановити зв'язок між частинами. Нині вважають, що всі контури композиції мають однакову семантику. Але проведений аналіз показав, що однакову семантику мають орнаментальна смуга і рослинний орнамент. Інші елементи потрібні для того, щоб відділити їх від верхнього поля зображення і світового дерева. Це змушує нас переглянути прийняту на сьогодні трактовку семантики цих елементів. Викладений у статті метод може бути застосовано для аналізу інших зображень та різних явищ традиційної та масової культури.

Ключові слова: рушник, світове дерево, структура композиції, структурний аналіз, семіотичний аналіз, статистичний аналіз зображень.

Дослідження українського орнаменту розпочалися ще у XVIII ст., і згодом виокремилися два магістральні напрями досліджень: Д. Антонович у 1940-х рр. запропонував класифікувати мотиви візерунків, тоді ж Л. Дінцес звернув увагу на наявність у вишивці язичницьких символів. До вивчення узорів дослідники залучали археологічні пам'ятки, матеріали літописів, етнографічні, фольклорні матеріали [3, с. 8–10]. Українські дослідники зосередилися на описі та систематизації обрядового використання та художніх особливостей рушників, однак робіт, присвячених знаковим (комунікативним) аспектам їх функціонування, бракує досі. Як пише Л. Орел, «не охарактеризовано вичерпно регіональні особливості, не зібрано основні мотиви орнаментів, немає картографування, недостатньо досліджено функцію рушника у побуті» [10, с. 16]. Також нема єдиної думки про зв'язок зображення із функцією рушника, зміст рушника як соціального знака,

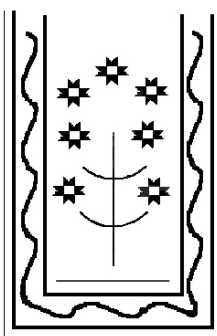
сенс ритуальних дій із рушником, смислове навантаження рушникових орнаментів. Ця стаття має заповнити одну із прогалін: її присвячено методам з'ясування законів побудови композиції на українському рушнику Середньої Наддніпрянщини та їхніх знакових аспектів, як синтагматичних, так і парадигматичних. Це відкриє можливості для встановлення типового в їхній орнаменталізації і подальшого картографування типів.

Останніми десятиліттями стало популярним семантичне осмислення явищ народної культури, які розглядають як знаки. Це передбачає актуальність семіотичного підходу: дослідження і плану вираження (сукупності зображень), і плану змісту (системи світоглядних уявлень) [8, с. 23–24], а також характеру зв'язку між ними (власне знака) [6, с. 24–27]. У фокусі цього дослідження – характер зв'язку між двома системами, а не їхніми окремими елементами [1, с. 55–60]. Мета цієї статті – запропонувати

інструмент кількісної оцінки різних частин зображень та зв'язків між ними, що допоможе встановити типове і відрізнити випадкове при аналізі композицій.

Інструментарій дослідження масових явищ та встановлення закономірностей дає математична статистика. Кількісні методи такого роду на сучасному етапі розвитку етнології допомагають інтегрувати її в сучасний науковий процес. Оскільки властивості генеральної сукупності простежуються і на невеликій кількості даних (так званій вибірці), достатньо вивчити тільки вибірку, після чого екстраполювати дані на генеральну сукупність [9, с. 44–6]. Обсяг вибірки, достатній для отримання вірогідної інформації, може становити тридцять об'єктів [4, с. 98], якщо вона є репрезентативною, гомогенною, випадковою [9, с. 44–46]. Для виконання цих умов було обрано аналіз композиції типу «Світлове дерево». Регіон, де вона побутує, охоплює Чернобаївський та Золотоніський райони Черкаської області, також певну кількість зразків взято з Гадяцького, Кобеляцького, Миргородського, Охтирського районів. Всього досліджено 90 зображень*. В XIX ст. закон побудови композиції почав змінюватися під впливом візерунків, тиражованих фірмою Брокер [10, с. 24], тому для аналізу відібрано рушники, створені до XIX ст. включно.

Для дослідження статистичними методами якісні ознаки переводять у числову форму (квантифікація), для цього вимірюють певні властивості об'єктів [9, с. 29]. В цій роботі основним способом квантифікації стало розкладення зображення на елементи з присвоєнням кожному числового коду [9, с. 13].

Рис. 1. Схема композиції типу «Світлове дерево»: верхнє поле із деревом у ньому, нижнє поле, обрамлення, окремі елементи, роздільна смуга

Структуру композиції рушника типу «Світлове дерево» зображено на рис. 1. По периметру розміщено безперервну смугу орнаменту. Центральний елемент на обох кінцях рушника становить дерево (вазон, квітка), має непарну верхівку і від 1 до 13 пар гілок. Обабіч центральної непарної гілки («стовбура») симетрично розміщені парні знаки: солярні, пташки, квіти, гілки, геометричні структури. Вигляд елементів різний, тоді як розташування

майже не змінюється. Нижня частина дерева оформлена «горщичком», рідше «коренем». Під деревом розміщено рослинний візерунок, чітко відмежований від дерева, найчастіше взятий у замкнутий контур. Отже, композиція складається із частин: верхнє поле із деревом у ньому, нижнє поле, обрамлення, окремі елементи. Цю статтю присвячено аналізу обрамлення.

Науковий опис композиції допомагає виділити закони її побудови, які визначають спосіб поєднання елементів і, згідно з В. Топоровим, напряду пов'язані зі світоглядними парадигмами [11, с. 91–95]. Їх експлікація в перспективі дасть можливість утворювати «граматично правильні» композиції. Ці елементи розглядаються як ознаки, кожна представлена в кількох градаціях, описаних словами та наділених числовим відповідником. Ознаки поділяються на значущі і декоративні, перші впливають на «зміст», другими можна знехтувати. Згідно з настановами статистичного аналізу, значущими вважають ознаки, які найчастіше зустрічаються у вибірці [9, с. 23]. Отже, кожна якісна ознака імпліцитно несе кількісні параметри, оскільки більшість явищ повторюються в часі чи просторі.

Для аналізу обрамлення введено дві градації: наявність та відсутність, згодом довелось ввести третю – обрамлення наявне, але розірване по центру. Під обрамленням тут розуміємо загальний контур, який охоплює усі поля зображення. Здебільшого це тонка неорнаментована лінія, розміщена близько до краю, яка не впливає на загальний вигляд рушника. Із 90 проаналізованих рушників обрамлення було наявне на 88, що свідчить про надзвичайну важливість цієї ознаки. У 75 % випадків обидва кінці рушника були охоплені одним загальним контуром. Із решти у 23 % випадків загальний контур рушника охоплював лише орнаментовані кінці. Висновок очевидний: зображення має бути оточене контуром, причому саме усе поле, а не лише кінці; оскільки декоративних рис воно не має, то функція його інша. Так можна встановити значущість елемента: оскільки рушники без обрамлення майже не зустрічаються, отже, це ознака значуща, інформативна.

Обрамлення не є однорідним та цілісним, здебільшого на рушнику є кілька ліній різного вигляду. Найбільш яскраво виражені – рамка навколо верхнього поля зображення із деревом у ньому та рамка навколо нижнього поля зображення із рослинним орнаментом у ньому. Проаналізуємо розмежування цих двох полів зображення, щоб встановити, яке частіше береться у замкнутий контур. І верхня, й нижня рамки

* 78 із них люб'язно надав Український Центр народної культури «Музей Івана Гончара», 12 – Музей народного декоративного мистецтва.

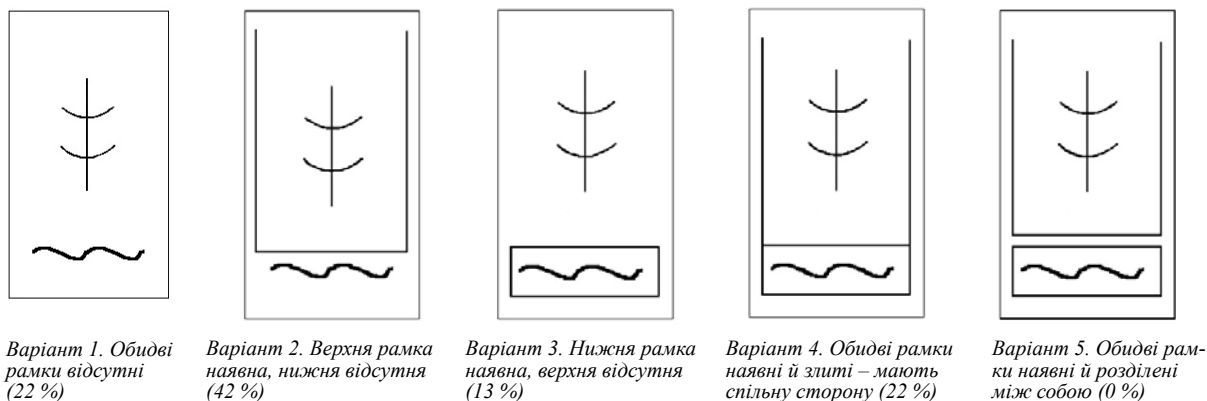

Рис. 2. Можливі варіанти взаємного розташування рамок та їхня частота

виконані подібно до загального контуру – тонкою неорнаментованою лінією. Ці рамки існують в одному із п'яти можливих варіантів (градаций) (рис. 2): варіант 1 – обидві рамки відсутні (22 % випадків); варіант 2 – верхня рамка наявна, нижня відсутня (42 % випадків); варіант 3 – нижня рамка наявна, верхня відсутня (13 % випадків); варіант 4 – обидві наявні й злиті, мають спільну сторону (22 % випадків); варіант 5 – обидві наявні й розділені між собою (0 випадків).

Тут аналіз частот вказує на характерну особливість зв'язку між цими рамками: їх можуть зображувати окремо (рис. 2, варіанти 2 і 3), але ніколи – разом і відокремленими (рис. 2, варіант 5). Можна припустити, що вони передають не два, а одне поняття, хоч і в різний спосіб, тобто всі тонкі внутрішні рамки становлять «синоніми» однієї семантичної одиниці.

Загалом замкнутий контур має дві функції: оточення (захисту від усього) і розділення (захисту від чогось конкретного) [5, с. 129–146]. З наведеного очевидно, що загальний контур має функцію оточення (завжди наявний, охоплює все орнаментоване поле, переважно неперервний), а внутрішні рамки мають функцію розділення (відокремлюють верхнє поле зображення від нижнього). Ідея структурного розділення двох полів зображення семантично відрізняється від ідеї оточення кожного з них: це підкреслює додаткова деталь – роздільна смуга між ними, виділена швами або шириною шитва. Роздільна смуга існує як у складі рамок, так і окремо, розміщуючись зверху чи знизу від них (рис. 1). Отже, перша семантична одиниця (загальний контур) має функцію оточення (встановлює межу між зображенням і не-зображенням) [6, с. 203–205; 12, с. 177–180], а друга семантична одиниця (верхня і нижня рамки, а також роздільна

смуга) – функцію розділення (двох полів зображення в межах одного зображення).

Частотний аналіз дав змогу виявити три види ліній: загальний контур, рамку верхнього поля зображення та рамку нижнього поля зображення, а також роздільну смугу між полями. Водночас з'ясувалось, що до складу обрамлення входить ще один контур, який не є лінією: орнаментальна смуга. Вона є широкою (від 10 до 30 відсотків ширини полотна) і розміщується між загальним контуром та рамкою верхнього поля зображення. Загальний контур, орнаментальна смуга та рамка верхнього поля зображення утворюють три вкладені один в одного контури (рис. 3, варіант 4). Інколи орнаментальна смуга у вигляді двох бічних смуг тягнеться по довгій стороні рушника (відсутня на кінцях), інколи вона наявна на всіх чотирьох сторонах рушника, але в кутках не зникається, тому замкнутого контуру не утворюється (рис. 3, варіант 1). Якщо орнаментальна смуга відсутня, рамка верхнього поля зображення має спільні сторони із загальним контуром, при цьому існує роздільна смуга між полями зображення, а в нижньому полі міститься рослинний орнамент (рис. 3, варіант 2).

Щоб виявити відношення між ідеями оточення кожного з полів (верхня і нижня рамки), розділення полів (роздільна смуга), орнаментальною смугою та зображенням у нижньому полі, застосовано метод кореляційного аналізу, який допомагає побачити причинно-наслідковий зв'язок та виміряти силу впливу причини на наслідок [9, с. 93].

Найвищий від'ємний коефіцієнт кореляції (рангова кореляція Кендалла $k = -0,530$, $p < 0,001$) показали орнаментальна смуга і зображення в нижньому полі. Це означає, що між ними існує обернений зв'язок: якщо на рушнику є орнаментальна смуга, то нижнього поля не має бути.

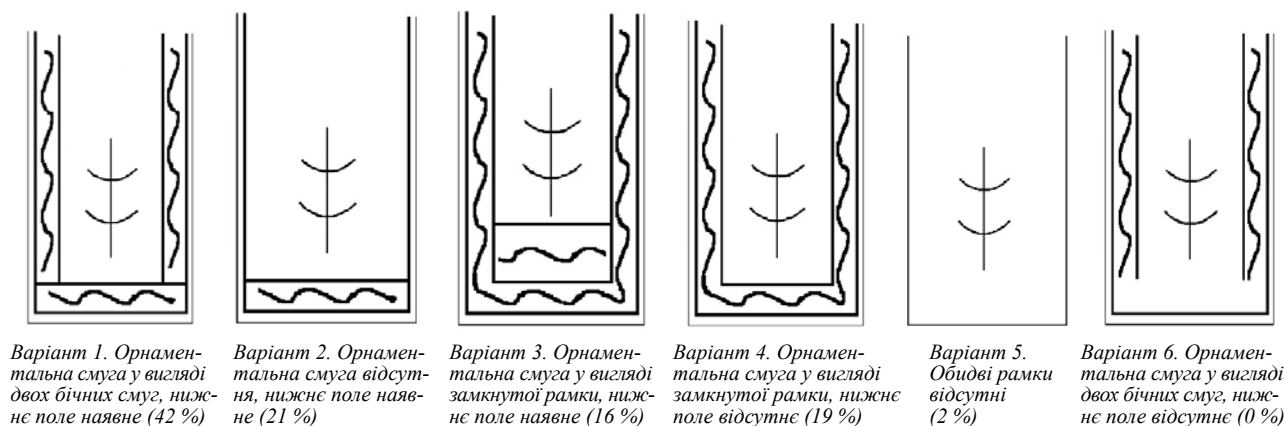

Рис. 3. Варіанти сполучення орнаментальної смуги та зображення у нижньому полі та їх частоти

Ознака «наявність орнаментальної смуги» існує в трьох градаціях: наявна, у вигляді двох бічних смуг, відсутня; ознака «наявність зображення у нижньому полі» – у двох: наявне і відсутнє. Тож існує шість варіантів їхнього сполучення (рис. 3): варіант 1 – орнаментальна смуга у вигляді двох бічних смуг, нижнє поле наявне (42 % випадків); варіант 2 – орнаментальна смуга відсутня, нижнє поле наявне (21 % випадків); варіант 3 – орнаментальна смуга замкнута, нижнє поле наявне (16 % випадків); варіант 4 – орнаментальна смуга замкнута, нижнє поле відсутнє (19 % випадків); варіант 5 – обидві відсутні (2 % випадків); варіант 6 – орнаментальна смуга у вигляді двох бічних смуг, нижнє поле відсутнє (0 випадків).

З наведеного очевидно, що орнаментальна смуга є синонімом не загального контуру, а зображення у нижньому полі. На це вказують кілька чинників. Як орнаментальна смуга, так і зображення у нижньому полі неодмінно відокремлені від дерева лінією (рамкою верхнього або нижнього поля зображення, роздільною смугою). Орнаментальна смуга і зображення у нижньому полі трапляються з рівною імовірністю (рис. 3, варіанти 2 і 4) і тяжіють до поєднання, а не розміщення обох в незмінному вигляді (рис. 3, варіанти 1 і 3). Нижнє поле зображення є значущим: завжди містить візерунок або вказівку на нього, відсутність обох змінних (рис. 3, варіанти 5 і 6) у 2 % випадків. Отже, виявлено третю семантичну одиницю – зображення в нижньому полі, тобто, на периферії (щодо Світового дерева). Зважаючи, що роздільна смуга сильніше виражена за наявності нижнього поля (навіть якщо дублює рамку нижнього поля зображення), можна зробити висновок, що роздільна смуга позначає не тільки необхідність розділення полів, а й опосе-

редковано вказує на спорідненість орнаментальної смуги та зображення в нижньому полі.

Усі закономірності разом формують таку картину. Рушник становить єдине поле зображення, оточене загальним контуром – ознакою надзвичайно стабільною, отже, важливою. Внутрішні рамки неодмінно відокремлюють верхнє (або ж внутрішнє) поле зображення із деревом у ньому від решти полотна. Коли орнаментальна смуга наявна, утворюються внутрішнє та зовнішнє (заповнене орнаментальною смугою) поля (рис. 3, варіанти 4 і 1), коли ж вона відсутня, утворюються верхнє та нижнє (заповнене рослинним візерунком) поля (рис. 3, варіант 2). Орнаментальна смуга та рослинний візерунок у нижньому полі є синонімами, і при цьому вони обов'язково відділені замкнутими рамками від зображення дерева.

Цілком очевидно, що описані лінії, контури й рамки розділяють площину рушника на дві ділянки: вміст однієї з них – зображення дерева, іншої – рослинний візерунок. З огляду на семантику лінії [5, с. 129–149] та суцільність означених контурів (рамок) можна говорити, що композиція на рушнику, зокрема, передає ідею розмежування світового дерева і цього рослинного візерунка, причому верхнє (внутрішнє) поле зображення містить ціле дерево (разом із «горщиком» чи «коренем»). Про це свідчать, зокрема, маркери верхнього рівня, розміщені в одному полі з деревом, всередині рамки верхнього (внутрішнього) поля зображення.

Отже, ці контури не можуть бути графічним позначенням вертикального членування простору (трьох рівнів – верхній, середній, нижній світ), скоріше, йдеться про його горизонтальне членування: контур розділяє дві суттєво відмінні за своїми характеристиками ділянки. Якщо

припустити, що функція суцільної лінії тут – захисна (що відповідає відомим на сьогодні даним про семантику лінії), очевидно, дерево захищене нею від означеного візерунка (того, що він позначає). Таке розуміння звужує діапазон можливих тлумачень цього візерунка, зокрема, ставить під сумнів його ідентифікацію з водою, адже в такому разі незрозуміло, навіщо відокремлювати світове дерево від води. Причому рослинний візерунок може існувати в двох альтернативних формах (рослинного орнаменту в нижньому полі або орнаментальної смуги). Обидва варіанти неодмінно відділені від дерева, з чого випливає, що ця відділеність – ознака, важливіша за достеменний

вигляд візерунка. Отже, внутрішній простір зі світловим деревом у ньому неодмінно відділений від зовнішнього, незалежно від його семантики.

Виявлені закономірності побудови зображення можна екстраполювати на генеральну сукупність рушників Чорнобаївського, Золотоніського, Гадяцького, Кобеляцького, Миргородського, Охтирського районів. Із певними застереженнями їх можна застосувати до деяких районів Поділля та Східного Полісся, для яких також відомі композиції із деревом у центральній позиції [2, с. 34–35; 7, с. 59–65]. Однак перенесення цих закономірностей на російський матеріал наразі не видається можливим.

Список літератури

1. Евсюков В. В. Реконструкция духовной культуры на примере доисторического Китая // Народы Азии и Африки. – 1986. – № 6. – С. 55–60.
2. Зайченко В. Архаїчні мотиви рушників Чернігівщини // Народне мистецтво. – 2000. – № 1–2. – С. 34–35.
3. Китова С. Полотняний літопис України. – Черкаси : Брама, 2003. – 224 с.
4. Лакин Г. Ф. Биометрия. – М. : Высшая школа, 1980. – 350 с.
5. Лисюк Н. А. Міфологічний хронотоп. – К. : Український фітосоціологічний центр, 2006. – 200 с.
6. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. Об искусстве. – СПб. : Искусство – СПб, 1998. – 285 с.
7. Мельничук Ю. Семантика українських вишитих рушників // Народне мистецтво. – 2005. – № 1–2. – С. 59–65.
8. Мечковская Н. Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура. – М. : Изд. Центр Академия, 2004. – 432 с.
9. Миронов Б. Н. История в цифрах. – Ленинград : Наука, 1991. – 168 с.
10. Орел Л. Українські рушники. – Л. : Кальварія, 2003. – 230 с.
11. Топоров В. Н. Из позднейшей истории схемы мирового дерева // Сборник статей по вторичным моделирующим системам. – Тарту : Тартуский государственный университет, 1973. – 205 с.
12. Успенский Б. А. Поэтика композиции. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1995. – 360 с.

О. Samara

RESEARCH IN RUSHNYK «WORLD TREE» PATTERN: HOW STATISTICALLY ANALYSE A VISUAL IMAGE

The article discusses the principles of quantitative research in cultural studies, in particular the application of statistical, structural, and semiotic methods for traditional cultural phenomena. These methods are expounded on the Ukrainian rushnyk pattern. Ukrainian rushnyk is a kind of decorated textile. Its role in the traditional Ukrainian rites is still controversial. It is believed that the rushnyk depicts some sacral symbols, supposedly, images of unknown gods. Although there is no evidence of that, this hypothesis is the most spread.

The structure and semiotic analysis of the pattern can distinguish obligatory and decorative elements of the pattern and reveal connections between them. The rushnyk pattern contains the following structural elements: the upper level pattern that includes the World Tree, the lower level pattern that includes floral ornaments, the framing, and separate elements. The article analyzes the framing. It includes the following elements: the margin, the upper level frame, the lower level frame, the boundary, the ornamental border, the floral ornament. In particular, the article discusses correlation and similarity of different structural elements of framing.

Up to now researchers believe that elements of framing have similar semantics. However, this article argues that only the ornamental border and floral ornament have similar semantics. Other elements of the framing separate them from the upper level pattern which contains the World Tree. As a result, existing interpretation has to be reconsidered. The applied method can be used to analyze other types of patterns and other phenomena of traditional and mass culture.

Keywords: rushnyk, World Tree, pattern, structural analysis, semiotic analysis, statistic analysis, embroidery, Ukrainian culture, folk culture.

Матеріал надійшов 14.03.2017